

ship between their views on the questions of national culture and ethics, national consciousness and national existence is substantiated, and the integral meaning of the affirmed and declared concepts of the national idea is substantiated: national self-sacrifice, national duty, national revival (spiritual resurrection), argued the meaning of national life a conscious person as a philosophy of rank and deep spiritual convictions, faith in God and the nation. Attention is focused on the synthesis of the national and the spiritual (Christian) in the axiology of Metropolitan Ilarion and Irina Kalynets as an ideological axis of their world view, an essential factor of the state ideology and the incentive for direct participation in the nation competitions of Ukrainians for the establishment of spirituality, their own culture, their native language, and specifies actions directed against the great-power destruction of the Ukrainian nation. The national philosophy of the two prominent representatives of Ukrainian cultural and historical progress is seen as a comprehensive phenomenon of artistic and journalistic creativity and scientific study, and its relevance for our present is substantiated.

Key words: worldview, dialogue, concept, nation, nationosophy, national consciousness, christianity, spirituality, culture, language, text.

Отримано: 12.09.2018 р.

УДК 821.161.2-31.09

DOI: 10.32626/2309-7086.2018-15-2.237-243

Л. М. Ромас

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ХУДОЖНЕ ОСМИСЛЕННЯ ВНЕСКУ БРАТІВ РОЗУМОВСЬКИХ У РОЗБУДОВУ ДЕРЖАВНОСТІ ТА ПИТАННЯ ВПЛИВУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА МОСКОВСЬКУ (на матеріалі роману Ю. Мушкетика «Останній гетьман»)

У статті на матеріалі роману «Останній гетьман» осмислюється проблема національної свідомості та міжнаціональних культурних впливів. Досліджується художнє відтворення Ю. Мушкетиком дій і вчинків двох простих сільських українських хлопців, братів Розумів, вихідців з України, яким судилося стати досить впливовими людьми в Російській імперії і зробити все можливе й неможливе для розвитку своєї батьківщини. Особлива увага зосереджується на фактах перенесення з України в Росію освітніх традицій та запровадження українцями своїх звичаїв у Московській державі.

Ключові слова: національна свідомість, художнє осмислення, роман, Ю. Мушкетик, вплив української освіти й культури на російську, національна туга, національна пасивність.

Проблеми національної свідомості, міжнаціональних культурних впливів, національної туги та національної пасивності постійно перебувають у фокусі уваги літературознавців і не тільки. Сотні років українців «годували» байками про меншовартість. Сьогодні, у час інформаційної війни і збройного конфлікту між Росією та Україною, ця тема набуває особливої актуальності. Нові часи вимагають нового прочитання художніх творів, перецінок їх художньої вартості, переосмислення під новим кутом зору історичних подій. У письменників з'являються нові можливості для опрацювання документальних матеріалів та написання нових текстів. Творчість Ю. Мушкетика достатньо вивчена сучасними науковцями, але недавно видані письменником історичні романи ще чекають своїх дослідників. Тому

й вважаємо за необхідне простежити вплив української культури на російську та художнє осмислення автором історичного роману внеску братів Розумовських у розвиток України на матеріалі роману «Останній гетьман».

З давніх часів Росія переманює до себе на службу талановитих українців. Одні з них, продавшись, навк забувають про свою національну приналежність, а інші – усіляко намагаються допомогти своїй батьківщині. Багато років нам говорили тільки вплив російської культури, «культури старшого брата» на українську. Може, справедливо було б говорити про взамовпливи, але дуже хочеться зосередитись саме на впливі української культури на російську та на ролі тих історичних постатей, які відіграли важливу роль у розвитку нашої держави. У романі Ю. Мушкетика «Останній гетьман» (2010) це герої, діяльність яких позначилася на долі Російської імперії в цілому і долі України як її частини зокрема.

Перед тим, як звернутися безпосередньо до тексту роману, хотілося б зацентувати увагу на абсолютно протилежних судженнях істориків про неординарну постать останнього гетьмана старої України Кирила Розумовського, який став головним героєм аналізованого твору. Наприклад, М. Грушевський досить негативно оцінює гетьманство Кирила Розумовського: «Сам новий гетьман був чоловік зовсім чужий Україні й її життю. Він виріс у Петербурзі, був усім зв'язаний з петербурзьким панством. < > На Україні Розумовський нудився, проживав частіше в Петербурзі, держав себе не як товариш української старшини, а немов якийсь володар з божої ласки, і завів у своїй глухівській резиденції двір на взірць двору петербурзького. В справі українськї не дуже мішався. Україною правила старшина по своїй волі» [1, с.382]. Хоча М. Грушевський усе ж зауважує: «Поза тим українське життя під охороною царської ласки до останнього гетьмана текло досить спокійно, старшина мала змогу упорядковувати устрій і відносини українськї по мислі своїй: те, що зроблене було нею за сей час, пережило потім і скасування гетьманства, а в дечім дожило і до наших часів. В сім вага сих часів останнього українського гетьмана, хоч який не цікавий він був сам своєю особою» [1, с.382]. Зовсім інше ставлення до доби гетьманування Кирила Розумовського в О. Оглоблина: «Це була доба останнього піднесення козацько-гетьманської держави, доба економічного зросту Лівобережної України і буяння української національно-політичної думки, доба блискучого розквіту української культури та мистецтва» [2, с.14]. І таких абсолютно протилежних оцінок у сучасній історичній науці багато. Досить високої думки про епоху останнього гетьмана старої України О. Субтельний: «За Розумовського Гетьманщина переживала «золоту осінь» своєї автономії» [3, с.218]. Історик фіксує позитивні моменти діяльності Кирила Розумовського, якому вдалося підпорядкувати Київ і запорожців, розпочати реформу війська й освіти. Водночас О. Субтельний, акцентуючи на загалом прихильному ставленні цариці Єлизавети до України й гетьмана, констатує, що вона не сприймала багатьох його ініціатив, як наприклад, прохання про дозвіл встановлення стосунків із європейськими дворами.

Спираючись на наукові дослідження, хай і суперечливі, та залучаючи фольклорні джерела, Ю. Мушкетик створює досить колоритні образи братів Розумовських. Їх портретно-психологічні характеристики осмислюються з великою долею документалізму. Полемізуючи з історичними фактами, письменник уміло залучає домисел і вимисел. У заключному розділі, який можна назвати епілогом роману, автор зазначає: «Моїм принципом було якомога наблизитися до зафіксованої історичної правди; навіть там, де сама по собі напрошувалася замашна зваблива фантазія, я віддавав перевагу бодай малозначному історичному факту» [4, с.130-131].

Найповніше характер Кирила Розумовського розкривається через його міркування про долю України й Батурина: «Невідь-звідки зринула в гетьмановій голові думка про відбудову Батурина, про перенесення резиденції сюди. Виникла в спротив чомусь, а чому, і сам не знав. З того дня та думка не полишала його. Й він добився в Єлизавети указу на перенесення гетьманської столиці з Глухова в Батурин» [4, с.61]; «Кирило Розумовський далі відновлював Батурин. Ходив по руйновищах Мазепиного замку, і в серці щось щеміло. То щеміла Україна. Він і не думав, що вона відізветься в ньому. Водночас усе тут нагадувало про покару за любов до неї...» [4, с.91]. Автор переконує читача в тому, що в Кирила-державця щеміло серце за батьківщиною, а щеміти за свою країну може тільки серце сильної особистості, для якої пріоритетом є не власні амбіції, а інтереси держави.

У романі Ю. Мушкетика відкрито говориться про вплив української культури на московську. Українські історики стверджують, що в XVII-XVIII століттях багато людей, які прагнули вчитися, тікали з Росії до України, а Москва довго не хотіла зізнаватися у недостачі «освітніх засобів». Росія була на той час дуже далека від науки, у ній панували «церковний фанатизм, ворожість до науки, здичавіння та озлобленість», а українська культура вже досягла високого рівня. «Тому нема нічого дивного, що свою культуру ми почали передавати на Москву. Так скрізь буває в житті: народ з більшою культурою, з більшою освітою завше впливає на свого сусіда, а сусіда переймає все краще» [5, с.59]. Починаючи з епохи Петра I, постійно велася політика «перемановання мізків» з Києва до Москви. Підтвердженням цьому є рядки з роману: «Московська слов'яно-греко-латинська академія готувала тільки священиків, там навчалися ченці, вихідці з монастирів давньої Московії, які самі нічого не знали. Запросили кількох чоловік з Києво-Могилянської академії, але того було мало. Все впиралось у відсутність грошей» [4, с.102]. І. Огієнко пише: «На Московії було багато перешкод, що завше ставали на дорозі до культурного розвою. Шкіл було мало, та й на науку там завше поглядали скоса, вважали її за діаволів плід» [5, с.59]. А західної культури і науки боялися ще більше. Але з приходом до влади цариці Єлизавети сталися деякі зміни, і ми спостерігаємо, з яким великим бажанням вона відправляє на навчання за кордон одного з братів Розумовських. Після перебування в Європі, Кирило намагався реформувати освіту й у Російській імперії. Страх бути незрозумілим і непочутим не стає перешкодою молодому гетьману у прагненні піднести науку в імперії в цілому і, зокрема, в Малоросії. Після призначення президентом він: «... одразу зрозумів, що Академія повинна мати не тільки науковий напрям, а й навчальний, бо ж у Росії не було жодного університету. Й усе впиралося в основне: де взяти людей? Треба було проглядати вперед, мостити дороги на майбутнє. Й він почав допинатися того, аби багаті вельможі посилали вчитися дітей за кордон» [4, с.48]; за час його правління «Академія зміцніла, з'явилися свої академіки: Ломоносов, Тредіяковський, Котельников, Козицький, Розумовський, Сазонов...» [4, с.102]. Також Кирило Розумовський планує підвищувати рівень освіти й у Малоросії: «Батурин має стати центром науки і культури» [4, с.104]; «Найперше в Батурині має бути найкращий у Європі університет, і він мусить мати авантаж перед Московським і Петербурзьким. А вже його вихованці понесуть світло по всій Україні» [4, с.104]. Автор, оперуючи фактами, переконує читача в тому, що, незважаючи на юний вік, гетьман надзвичайно освічений і винахідливий, хоча відсутність відповідного досвіду провокує якусь непевненість і страх: «Кирило відчував настороженість, водночас від такої зустрічі трохи міло в голові, всі ці знаки уваги, гарматні постріли на його честь, литаври – відчував велич вознесіння й водночас якусь непевність» [4, с.57]. Не

всім у Петербурзі подобалася така діяльність Кирила: «Самостійність гетьмана давно викликала в Петербурзі невдоволення. Йому заборонили затверджувати виборних полковників, оточили всілякими радниками, підпорядкували Сенату Київ, скасували внутрішнє мито, аби гроші не йшли в гетьманську скарбницю. В його діяльності бачили прагнення до утворення монархічної держави» [4, с.103].

Паралельно з образом героя, ім'я якого винесено в назву роману, вимальовується й образ його брата, Олексія Розумовського, та виокреслюється його роль у житті Кирила та долі України. Вал. Шевчук зауважує: «І цей добродушний царинин улюбленець мав одну непереступну рису: він не забув не лише про свою родину, а й про Батьківщину свою – Україну, якій намагався посилено пособити і ніколи не соромився просити за неї – єдине, в чому виявляв настирливість. Ясна річ, що молодшого брата він узяв під опіку і, можемо припустити, сприяв розвиткові його національної свідомості. Ця українськість Олексія Розумовського була така сильна, що завдяки йому в царському дворі прицепилася мода на все українське, з'явилися там українські співаки й бандуристи, і саме Олексій зумів певною мірою прихилити царицю до України, адже її попередники ставилися до цієї землі здебільшого негаційно» [6, с.281]. Ю. Мушкетик, звернувшись до історичних документів, подає коротку історію того, як Олексій Розум потрапив до столиці імперії, як йому вдалося досягти відповідного статусу і не втратити авторитету при дворі навіть після закінчення терміну царювання його дружини Єлизавети. Автор традиційно охоплює всі прояви цієї складної натури, подавши образ Олексія – простого чоловіка з українських козаків, Олексія – коханця Єлизавети й Олексія – державного діяча, до слова якого прислухалася навіть Катерина II. Скромний, делікатний, справедливий, спокійний, розумний, розважливий, вольовий, витончений, з потягом до прекрасного, з яскраво вираженим почуттям обов'язку й загостреним відчуття лицарської честі – так коротко можна характеризувати цього героя.

Ю. Мушкетик у творенні його образу не відходить від свідчень вітчизняних і зарубіжних істориків і характеризує його як такого, що міг прижитися будь-де, ні на що не претендував, не рвався до влади, добре ставився до людей, але й не намагався приховати негативні риси його характеру та погані звички (любив випити). Найголовніше – він ніколи не забував про Україну й змалечку виховував національну свідомість у свого брата Кирила. Згадуючи слова батька (той був п'яницею, але про козацтво дбав, козацтвом пишався), Олексій говорить: «Закинула нас, Кириле, доля майже в райській куцці. Але маємо знати: в нас є своя вітчизна, свій край, свій рід. Про них маємо мислити і дбати. Без того ми ніщо. Маємо робити по силі можливості. Часи тепер інші, сприятливі. Але треба бути обережними. Ми тут чужі, московіти не люблять нас. Тільки вдають приязнь» [4, с.48].

Особливо акцентує Ю. Мушкетик на розмовах головних героїв роману про освіту й науку, часто протиставляючи становище освіти в Україні й Росії. Олексій з великою шанобою ставить його до своєї батьківщини й до її устрою. Ось один із діалогів про стан шкільної науки: «... школи в селі немає. Й ніде по Московії немає шкіл. Звідки ж взятися вченню?

– А у вас, Хохляндії? – спалахнув Іван Шувалов.

– У нас завжди були школи. Оддавна. Братські. І тепер є. І церковні, й світські. І академія в нас» [4, с.103]. Олексій пишається своїм походженням і історією України та намагається бути гідним справи свого батька. І. Огієнко в «Українській культурі» пише, що українці не тільки «заводили» школи в Москві, а й насичували Росію книжками: «Своїм змістом вони були на Москві великою новиною і тягли до себе всіх цікавих та освічених людей. І книжки наші хутко

розійшлися по всім московським царстві, вкрили всю велику державу. Книжки до читання, книжки церковні, шкільні підручники, наукові твори – все це сунуло на Москву із України» [5, с.72]. Багато українських книжок було в бібліотеках не тільки простих людей, а й у бібліотеках царів, патріархів, єпископів, бояр. Неодноразово Кирило говорить про схильність українців до навчання: «... народ український має потребу до навчання і наук, як ніякий інший» [4, с.104] або під час суперечки зі своїм наставником Тепловим: « – Народ наш схильний до науки. Як ви цього не розумієте, – казав суворо» [4, с.106].

Письменник часто звертається до протилежних оцінок життєвих явищ росіянами й українцями, зокрема, усвідомлення представниками різних націй, що ж таке народ:

«– Народ, це що ж таке? – примружив очі Теплов.

– Отож і є, що для вас народ – бидло, скотина. А він і є основа держави. На ньому все тримається. І ми з вами насамперед» [4, с.106] або ставлення до свого: «Московія – єдина країна, де з презирством ставляться до всього свого, і до мови насамперед, хоч своє погане намагаються нав'язати іногородцям. Отож оце ваше виховання веде до незнання свого рідного» [4, с.103].

Дивує той факт, що два простих українських хлопці-козаки змогли потрапити в столицю і привернути увагу імперської влади до проблем України. Ю. Мушкетик доповнює характеристику головних героїв за допомогою другорядних образів – Северина, Любистка, діда Махтея – патріотів України. Вони часто збираються в Петербурзі, щоб поговорити про батьківщину. Від історичних романів радянської епохи, твір Ю. Мушкетика відрізняє особливе ставлення до Московії, яка в ХХ столітті обожнювалася письменниками. Автор «Останнього гетьмана» виявляє своє ставлення до Росії через сприйняття її Олексієм, перше враження якого про Москву було досить суперечливим: «...високі муровані церкви, а поруч задріпані, закіптюжені хатки, на папертах повно старців у лахмітті, а на вулицях зграї голодних собак – без палиці не потикайся» [4, с.12].

Олексій Розумовський зумів «закохати» і свою дружину, імператрицю Єлизавету, у свою батьківщину й з користю використати цю «закоханість». Під час однієї з поїздок Олексія вражає ставлення цариці до України: «Вона любить людей і боїться їх. А оце в дорозі на Україну широко заприязнила нашому люду. Це треба пам'ятати... щоб такі щось зробити для нашого народу. Коли вже доля поставила нас на цю стежку» [4, с.48]. Про прихильне ставлення Єлизавети до батьківщини Олексія свідчить, наприклад, те, що після однієї з її розмов з двома братами про безправ'я люду в Україні, про беззаконня було видано іменні накази: «... про виведення всіх російських полків з України, про те, що забороняється великоросам брати українців у кабалу, дозволити українцям переходити з місця на місце (власне, скасовувалася панщина), заборонялося московітам купувати землю на Україні, а також при проїзді через Україну брати москалям коней, провіант, дрова. В Сенаті здійнявся рейвах, але Єлизавета грюкнула по столу кулаком, підвелася й пішла, перед цим звеліла провести судову реформу в імперії: укласти звід законів, а для цього створити судову комісію – так їй порадив Кирило» [4, с.78].

Майже в кожному з розділів Ю. Мушкетик констатує, якою поставала на той момент Росія в очах західного світу і яким було ставлення до цієї держави: «Упродовж тридцяти семи років Росією правили німці. Сини та доньки російських царів одружувалися на німецьких принцесах і виходили заміж за німецьких принців з карликових герцогств Голштинського і Брауншвейзького, оскільки інші європейські двори єднатися з дикими московітами не бажали» [4, с.14];

«європейські государи не люблять Росію і бояться її...» [4, с.82]; «Московія була, є і буде вівіки вічні країною жорстокості, дикості й безкультур'я. Он при дворі всі ходять у діамантах, шовках, а навіть обабіч дороги від Петербурга до Москви валяються дохлі коні й треба затуляти носи напахченою французькими парфумами хусточкою. Шаркають по паркетах по-французьки, пришивають діамантами гудзики, слухають італійські опери й забивають багатими до смерті кріпаків, і в самій царській династії – синовбивці, братовбивці, жоновбивці» [4, с.104].

На останніх сторінках роману Ю. Мушкетик вдається до переліку фактів жорстокого правління попередника Єлизавети, Петра I, та її наступниці Катерини II. Відчувається презирство письменника до того, хто «прорубав вікно в Європу», до царя, який тримав у страхові всю імперію, «завдяки» своїм неконтрольованим вчинкам: «страшний і лютий, як гадюка, людське життя для нього нічого не було варте, він не жалів навіть найближчих людей – власну жінку Євдокію Лопухіну згноїв у темниці, коханці, красуні Анні Монс, яку любив по-своєму, наказав відрубати голову, а тоді взяв ту голову у ката й показував народу свою «вченість», розповідав, як людська голова тримається на в'язах...» [4, с.107]. Потрібно було людей тримати у страхові, бо людина, яка боїться, покірна, нею легко маніпулювати. Так прийнято було в дикій Московії з часів Івана Грозного. «У самому центрі Москви – Лобне місце. Московіти тягнуть на нього людей, де їм рубають голови, моляться на нього. То їхня найбільша святиня. Святиня смерті» [4, с.12].

Герої роману, вихідці з України, що знаходилися на службі в Росії, відверто зізнаються в любові до батьківщини, а також оприявнюють свої помисли і прагнення всіяко допомагати їй. Туга – одне з головних почуттів Олексія Розумовського, пов'язаних з Україною: «...сидів сам у кімнаті. Й думав тяжко, й не знаходив своїй думі виходу. І бачив він придеснянські луки, й душа розкошувала на них і враз нітилася серед позолочених дзеркал. І розумів він, що там він – у своєму житті, серед своїх трав, калин, серед своїх людей, а тут усе йому чуже; що потрапив у чужий світ; що не на те послав його Бог у світ і дав йому голос і таку душу, яка мовби розщепилася на дві. Й немає йому рятунку, немає опори під ногами; що не така його душа, щоб тішитись земними дорогами розкошами. Але й подітись йому нікуди. Змиритись?! І плавати на хвилях чужої розкоші, як усі тут? І чи закінчиться те для нього добром?» [4, с.48].

Згадуючи минуле України, задумується про її майбутнє й головний герой роману: «Кирило Розумовський далі відновлював Батурин. Ходив по руйновищах Мазепиного замку, і в серці щось щеміло. То щеміла Україна. Він і не думав, що вона відізветься в ньому. Водночас усе тут нагадувало про покару за любов до неї – купи цегли замку під ногами, зарослі лободою вали, комини згорілих хат, що стриміли в небо, обгорілі дерева. А внизу тихо й лагідно біг Сейм, і сонячні зайчики грали на його хвилях, на тих самих хвилях, у які солдати Меншикова скидали своїми багнетами дітей. Чомусь подумав про власних дітей, і в серці знову защеміло. Треба відроджувати все спочатку. Підрастають діти. Але якими вони будуть? Це непокоїло його» [4, с.91], водночас сумніваючись у правильності свого вибору: «І думав: чи те робить, чи на цю дорогу наставив його Бог. І де його справжня дорога? Незатишно йому в іноземному каптані, увішаному діамантовими орденами, незатишно» [4, с.83]. Паралельно автор звертає увагу читача на різко негативне ставлення до України імперських службовців в особі Григорія Теплова: «Україна йому чужа, потрібна, як піддєла земля. Він ніяк не може примиритися, що гетьман вивговорив у імператриці вільний відхід селян-українців, він каже, що їх треба повернути в холопи. Нервує його й уведення свого строю в козацькому війську» [4, с.96].

Українці, у тому числі й брати Розумовські, несли з собою в Московію свою мову і мови інших народів, бо здавна славились, як гарні знавці іноземних мов, навіть «... над московською літературною мовою багато попрацювали наші ж українці – вони дали кращі зразки її, вони оставили на Московії свою вимову, вони принесли в російську мову силу чужоземних слів, які там лишилися й до нашого часу» [5, с.104], – пише І. Огієнко. Українці везли до Московії театр, бандуристів та кобзарів: «... занесли українці на Москву свої співи і наше церковне співання скрізь було перейнято на Москві... [5, с.107]; «І українці невпинно їхали в Москву і потроху переносили туди свою культуру. Вони доклали сил своїх на всім збудуванні нового московського життя: вони заклали там науку, вони повели літературу, вони утворили школу... Самий навіть Петроград будували українці, як будували вони й північні канали» [5, с.108-109]. Отже, описані історичні факти впливу українців на розвиток Московської держави, до якої тоді входила й Малоросія-Україна, важко переоцінити, але незаперечним залишається той факт, що вони, перебуваючи на царській службі, не тільки не цуралися своєї батьківщини, а й робили все можливе і неможливе заради її розвитку.

Список використаних джерел:

1. Грушевський М. Люстрована історія України. Київ : Наукова думка, 1992. 543 с.
2. Мушкетик Ю. Останній гетьман. *Останній гетьман. Погоня : романи*. Харків : Фоліо, 2011. 374 с.
3. Огієнко І. Українська культура. Київ : Абрис, 1992. 264 с.
4. Оглоблин О. Люди старої України. URL: <http://diasporiana.org.ua/istoriya/148-ogloblin-o-lyudi-staroi-ukrayini/> (дата звернення: 14.06.2018)
5. Субтельний О. Історія України. Київ : Либідь, 1993. 718 с.
6. Шевчук В. Козацька держава. Київ : Абрис, 1995. 390 с.

The article based on the novel «Last Hetman» touches upon the problem of national consciousness and ethnic cultural influences. Investigation focuses on artistic reproduction of actions and deeds of two regular Ukrainian lads – Rozum brothers, who were destined to become quite influential people in the Russian empire and bent every effort for the growth and development of their homeland. Special attention is given to the process of transfer of educational traditions from Ukraine to Russia and introduction of Ukrainian customs to Muscovy.

Today, in times of military and informational conflict between Russia and Ukraine, this topic is particularly urgent. New times demand re-reading works of art, reassessment of their artistic value, rethinking of historical events from a different point of view. Writers reveal new ways of working with documentary materials and writing new texts. The article revises the historical investigations in which scientists suggest completely different points of view on unordinary person of Ukraine's last Hetman Kyrylo Rozumovsky. Works of M. Hrushevsky, O. Ogloblyn, O. Subtelny and I. Ohienko were of certain interest for the article author. The comparative analysis of historians' points of view on this person and Yuriy Mushketyk's analysis of his artistic vision of this character were made.

Key words: national identity, artistic interpretation, novel, Yuriy Mushketyk, the impact of Ukrainian education and culture on the Russian ones, national anguish, national passivity.

Отримано: 21.08.2018 р.